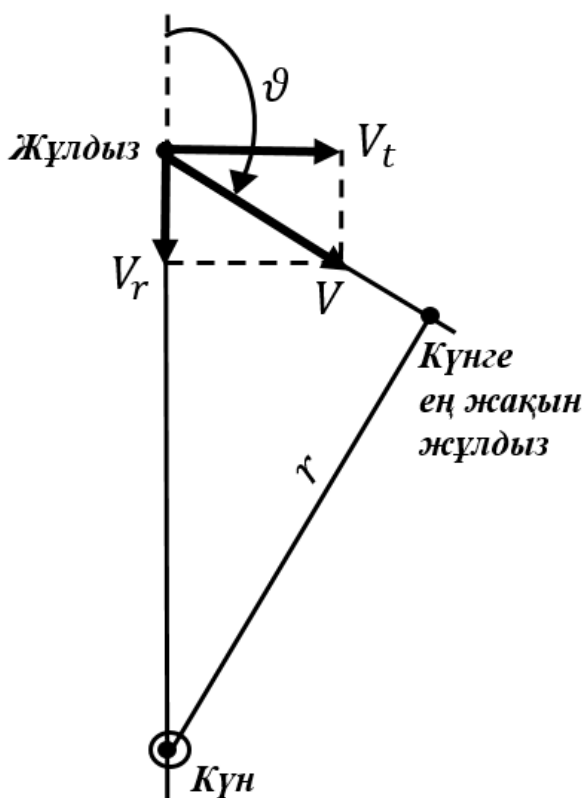

Практикалық жұмыс №15

Кеңістіктегі жұлдыздар мен галактикалардың қозғалысы

Жұлдыздардың кеңістіктегі V жылдамдығы әрқашан Күнге қатысты анықталады (1-сурет) және жұлдызды Күнмен байланыстыратын r сәулесінің бойымен бағытталған V_r радиалды және V_t тангенциалды жылдамдығымен есептеледі.

$$V = \sqrt{V_r^2 + V_t^2},$$

Сурет 1. Күнге қатысты жұлдыздың қозғалысы.

Жұлдыздың V кеңістіктегі жылдамдығының бағыты оның және бақылаушының көру сызығы арасындағы θ бұрышымен сипатталатыны анық:

$$\cos \theta = V_r/V$$

$$\sin \theta = V_t/V$$

және $0^\circ \leq \theta \leq 180^\circ$.

Бақылау нәтижесінде жұлдыздың Жерге қатысты радиалды жылдамдығы V_r -мен анықталады. Егер жұлдыз спектрінде толқын ұзындығы λ болатын сызық өзінің қалыпты (зертханалық) күйінен

Δx мм-ге ығысса және оның берілген бөлігіндегі спектрограмманың дисперсиясы $D \text{ \AA}/\text{мм}$ болса, онда сызықтың ығысуы мынаған тең:

$$\Delta\lambda = \lambda' - \lambda = \Delta x \cdot D$$

және $\vartheta = \vartheta_r = c(\Delta\lambda/\lambda)$ сәйкес радиалды жылдамдық:

$$\vartheta_r = c(\Delta\lambda/\lambda)$$

мұндағы $c = 3 \cdot 10^5 \text{ км/с}$ – жарық жылдамдығы.

Содан кейін Күнге қатысты секундына километрдегі радиалды жылдамдық:

$$V_r = \vartheta_r - 29,8 \cdot \sin(\lambda_* - \lambda_{\odot}) \cos \beta_*,$$

мұндағы λ_* – эклиптикалық бойлық, β_* – жұлдыздың эклиптикалық ендігі, λ – жұлдыздың спектрограммасы алынған күндегі Күннің эклиптикалық бойлығы (астрономиялық жылнамадан алынған), ал 29,8 саны Жердің айналмалы жылдамдығы секундына километрмен беріледі.

Жылдамдық V_r (немесе ϑ_r) Күннен (немесе Жерден) алысқа бағытталған кезде оң, ал кері бағытта бағытталған кезде теріс болады.

Жұлдыздың тангенциалды жылдамдығы секундына километрмен V_t оның жылдық параллаксы π мен дұрыс қозғалысы μ , яғни жұлдыз 1 жылда аспанда қозғалатын доға бойымен анықталады:

$$V_t = 4.74 \frac{\mu}{\pi} = 4,74 \mu \cdot r$$

оның үстіне μ және π доғаның секундтарымен ("), ал жұлдызға дейінгі r қашықтығы парсекпен өрнектеледі.

Өз кезегінде, μ жұлдыздың экваторлық координаталары α және δ жыл ішінде өзгеруінен анықталады (соның ішінде прецессия):

$$\mu = \sqrt{(15\mu_{\alpha} \cdot \cos \delta)^2 + \mu_{\delta}^2}$$

мұндағы жұлдыздың өзіндік қозғалысының оң жақ көтерілу компоненті μ_α уақыт секундтарымен (с), ал μ_δ көлбеу компоненті доғалық секундтармен (") өрнектеледі.

Өзіндік қозғалыстың μ бағыты солтүстік аспан полюсіне бағыталған есептелетін ψ позиция бұрышымен анықталады:

$$\cos \psi = \frac{\mu_\delta}{\mu} \text{ және } \sin \psi = \frac{15\mu_\alpha \cos \delta}{\mu}$$

мұндағы $\psi - 0^\circ$ мен 360° аралығында болады.

1-суретке сәйкес бізді жұлдыздың Күннен r_m ең аз қашықтықта өткен (немесе өтетін) дәуірінен бөлетін Δt уақыт аралығын есептеу оңай.

Галактикалар мен квазарлардың өзіндік қозғалысы $\mu = 0$, сондықтан олар үшін тек V_r радиалды жылдамдығы анықталады және бұл жылдамдық жоғары болғандықтан, Жердің жылдамдығы ескерілмегендіктен $V_r = v_r$ -ге тең болады. $\Delta\lambda/\lambda = z$ деп белгілей отырып, салыстырмалы жақын галактикалар үшін $z \leq 0,1$ аламыз:

$$V_r = cz,$$

және Хаббл заңы бойынша олардың қашықтығы мегапарсекпен (Mpc)*:

$$r = V_r/H = V_r/50$$

мұндағы Хаббл тұрақтысының ағымдағы мәні $H = 50 \text{ км/с Мпс}$.

$z > 0,1$ болатын алыс галактикалар мен квазарлар үшін релятивистік формуланы қолдану керек:

$$V_r = \frac{(1+z)^2 - 1}{(1+z)^2 + 1} c$$

ал олардың арақашықтығын бағалау Әлемнің қабылданған космологиялық моделіне байланысты. Сонымен, жабық пульсирленген модельде:

$$r = \frac{c}{H} \cdot \frac{z}{1+z}$$

және Эйнштейн-де Ситтердің ашық үлгісінде:

$$r = \frac{2c}{H} \left(1 - \frac{1}{\sqrt{1+z}} \right).$$

Мысал 1.

Жұлдыздың спектрінде толқын ұзындығы 5016 Å гелий сызығы қызыл ұшына 0,017 мм ығысқан, бұл аймақта спектрограмманың дисперсиясы 20 Å/мм. Жұлдыздың эклиптикалық бойлығы 47°55', ал эклиптикалық ендігі 26°45', ал спектрді суретке түсіру кезінде Күннің эклиптикалық бойлығы 223°14'-ге жақын болды. Жұлдыздың радиалды жылдамдығын анықтаңыз.

Берілгені: спектр, $\lambda = 5016 \text{ Å}$, $\Delta x = +0,017 \text{ мм}$. $D = 20 \text{ Å/мм}$; жұлдыз, $\lambda^* = 47^\circ 55'$, $\beta^* = -26^\circ 45'$; Күн, $\lambda = 223^\circ 14'$.

Шешуі: $\Delta\lambda = \lambda' - \lambda = \Delta x \cdot D$ және $\vartheta = \vartheta_r = c(\Delta\lambda/\lambda)$ формулаларын пайдаланып, спектрлік сызықтың ығысуын табамыз:

$$\Delta\lambda = \Delta x D = +0,017 \cdot 20 = +0,34 \text{ Å}$$

және жұлдыздың Жерге қатысты радиалды жылдамдығы:

$$v_r = c \frac{\Delta\lambda}{\lambda} = 3 \cdot 10^5 \cdot \frac{+0,34}{5016}; \quad v_r = +20,5 \text{ км/с}$$

Күнге қатысты жұлдыздың радиалды жылдамдығын V_r есептеуде $V_r = \vartheta_r - 29,8 \cdot \sin(\lambda_* - \lambda_\odot) \cos \beta_*$ формуланы қолдану үшін кестелерден мына мәндерді табу керек:

$$\sin(\lambda^* - \lambda_\odot) = \sin(47^\circ 55' - 223^\circ 14') = -0,0816$$

және

$$\cos \beta^* = \cos(-26^\circ 45') = +0,8930,$$

сонда

$$V_r - v_r - 29,8 \cdot \sin(\lambda_* - \lambda_\odot) \cos \beta_* = +20,5 + 29,8 \cdot 0,0816 \cdot 0,8930 \\ = +22,7; \quad V_r = +22,7 \text{ км/с.}$$

Өз бетімен шығаруға арналған есептер:

1. Толқын ұзындығы 4861 Å және 4102 Å болатын H_β және H_δ сутегі жұтылу сызықтары сәйкесінше 0,66 және 0,56 Å жұлдыз

спектріндегі қызыл ұшына қарай ығысады. Бақылау түніндегі жұлдыздың Жерге қатысты радиалды жылдамдығын анықтаңыз.

2. Егер оның спектріндегі бірдей сызықтар күлгін ұшына сәйкесінше $0,32 \text{ \AA}$ және $0,27 \text{ \AA}$ ығысқан болса, Регула (Арыстанның) жұлдызына алдыңғы есепті шешіңіз.

3. Егер спектрограмманың дисперсиясы оның бірінші бөлімінде $25 \text{ \AA/мм}$, ал екіншісінде $20 \text{ \AA/мм}$, радиалды жылдамдығы 60 км/с жұлдыздар спектрограммада болса, онда толқын ұзындығы $5270 \text{ \AA}$ және $4308 \text{ \AA}$ болатын темірдің жұтылу сызықтары спектрдің қай жағында және неше миллиметрге ығысады?

4. H_β , H_δ және H_x сутегі жұтылу сызықтарының жұлдыздардың спектрлеріндегі орнын есептеңдер, олардың бірінің радиалды жылдамдығы Жерге қатысты -50 км/с , ал екіншісі $+30 \text{ км/с}$. Бұл сызықтардың қалыпты толқын ұзындығы сәйкесінше 4861 , 4102 және $3750 \text{ \AA}$.

5. β Айдаһар және γ Айдаһар жұлдыздары солтүстік эклиптикалық полюске жақын орналасқан. Бірінші жұлдыздың спектрінде $\lambda=5168 \text{ \AA}$ және $\lambda=4384 \text{ \AA}$ темір сызықтары күлгін ұшына $0,34 \text{ \AA}$ және $0,29 \text{ \AA}$, ал екінші жұлдыздың спектрінде $0,47 \text{ \AA}$ және $0,40 \text{ \AA}$ ығысады. Осы жұлдыздардың радиалды жылдамдығын анықтаңдар.

Жауаптары:

1. $+40.8 \text{ км/с}$.
2. -19.7 км/с .
3. Күлгін ұшына қарай: -0.042 мм және -0.043 мм .
4. 4860.2 ; 4101.3 және $3749 \text{ \AA}$; 4861.5 ; 4102.4 және $3750.4 \text{ \AA}$.
5. -19.8 км/с және -27.3 км/с .

Әдебиеттер:

1. Кононович Э.В., Мороз В.И. Общий курс астрономии: Учебное пособие /Под ред. В.В. Иванова. Изд. 2-е, испр. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 544 с. (Классический университетский учебник).

2. <http://spacescience.ru/content/view/441/>